

QO‘QON XONLIGIDAGI SUG‘ORISH INSHOOTLARI QURILISHI TARIXI

Xolmatov Muxsin Mo‘ydinovich

*Qo‘qon DU Tarix kafedrasi katta
o‘qituvchisi,*

Amanov Abdusalim Abdusalomovich

Qo‘qonDU Tarix kafedrasi o‘qituvchisi.

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo‘qon xonligida bunyod etilgan sug‘orish inshootlari qurilishi tarixi yoritib berilgan. Bunda asosiy e‘tibor sug‘orish inshootlari asosan qanday tarixiy omillar natijasida yuzaga kelganligi, ushbu inshootlar natijasida yuzaga kelgan yangi ekin maydonlari, inshootlar turlari tarixini tahlil qilishga qaratilgan. Bildirilgan mulohazalar tarixiy ma‘lumotlar bilan dalillangan.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, yangi ekin maydonlari, kanallar, soylar, ariqlar, miroblar, oqsoqollar, iqtisodiy taraqqiyot.

KIRISH.Mustaqillika erishgandan so‘ng O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim sohasida ham qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Mazkur islohotlar asosini ta‘lim tizimida yangi pedagogik texnologiyalarni jalb etib darslar tashkil etish yotadi.

O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitishda Qo‘qon xonligi tarixi bilan bog‘liq tarixiy jarayonlar, xo‘jalik tarixini chuqur o‘rganish muhim o‘rin egallaydi. Jumladan Qo‘qon xonligida amalda bo‘lgan sug‘orish tizimi tarixi bu fikrimizga misol bo‘la oladi.

XIX asrning birinchi yarmida, ayniqsa, Qo‘qon xonlaridan Olimxon (1800—1809), Umarxon (1809—1822) va Muhammad Alixon (1822—1842) davrida bosqinchilik urushlari natijasida xonlik hududiga Toshkent, Turkiston, O‘ratepa, Xo‘jand qo‘shib olinadi. Asr boshida bir necha bekliklarga bo‘liigan kichkina davlat bo‘lgan Qo‘qon xonligi 20—30 yil mobaynida O‘rta Osiyodagi eng yirik davlatlardan biriga aylandi.

Tarixchi Mulla Niyoz Muhammadning yozishicha, Qo‘qon xonligiga XVIII asr boshlarida Minglar sulolasining asoschisi SHoxruxbiy (1710—1721 y.) asos solib idora qilgan. Ba‘zi tarixiy kitoblarda Qo‘qon xonligi Farg‘ona davlati deb ham yuritilgan. Qo‘qon xonligi mustaqil davlat sifatida 1876 yilgacha, ya‘ni Chor Rossiyasi tomonidan bosib olungunga qadar faoliyat ko‘rsatgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

XIX asrning birinchi yarmida xonlik hududining chegaralari rus yerlari xisoblangan Sibir bilan chegaradosh bo'lishi, davlatlar o'rtasida o'zaro savdo aloqalarning kengayishi, xonlikning iqtisodiy taraqqiyotida muhim rol o'ynadi.

Bu davrda Qo'qon xonligi Rossiya uchun paxta va paxtadan qilingan matolarni sotib olishda asosiy davlat bo'lib qoldi. Shuning uchun ham xonlik hududidagi dehqonchilik uchun yaroqli yerlarni juda katta qismiga texnik ekin hisoblanmish paxta ekilar edi. Chunki xonlikni asosiy daromadi paxta evaziga olinardi. Umarxon(1809—1822) davrida Qo'qonda bo'lgan tarjimon Filipp Nazarov «Qo'qon va Qo'qon xonligida paxta juda ko'p ekiladi. Hamma joyda paxta ekilganini ko'rasiz» deb yozgan edi[1.–B: 51]. Qishloq xo'jaligi maxsulotlariga ayniqsa, paxtaga bo'lgan talabni ortishi xonlikda sug'orma dehqonchilikni rivojlantirishni talab qiladi. Buning uchun esa yangi yerlarni o'zlashtirishni, irrigatsiya xo'jaligini qayta qurishni taqozo etardi.

XIX asrning birinchi yarmida Farg'ona vodiysiga muxojir xalqlar ko'chib kelib o'rnasha boshladi. Xususan, Muhammad Alixon 1829 yili Sharqiy Turkistonga xarbiy yurish qilib 70 mingga yaqin uyg'urlarni ko'chirtirib, ularni vodiyni sharqiy hududlariga Oqbo'rodaryo vodiysining yuqori qismi, Qurshob vodiysi, O'zgan atroflari, Ko'gartsoy vodiysining Jalolobod va Suzoq rayonlari, SHaxrixonsoy, Yozyovon, Andijon atroflariga joylashtiradi. Bu davrda Farg'ona vodiysida yashovchi xalqlarning, jumladan, qirg'izlarning ham o'troqlashuv jarayoni tezlashadi. Bu yuqorida zikr etilgan holatlar ham o'z navbatida sug'orish uchun yaroqli yerlarga bo'lgan talabni ortishiga sabab bo'ldi, natijada Farg'ona vodiysida yerlarni o'zlashtirish o'ta dolzarb kundalik masalaga aylandi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligida sug'orish inshootlarini qurish, yerlarini sug'orish, o'zlashtirish o'z taraqqiyotida yangi bosqichga o'tdi desak mubolag'a bo'lmaydi. Chunki XVIII asrning oxiriga qadar vodiylar sug'orma dehqonchiligida yerlarni sug'orish uchun asosan soylar, buloqlar va jilg'a suvlaridagina foydalanilgan. Sug'orma dehqonchilikda ishlatilgan inshootlar ichida katta daryolardan suv oluvchi yirik kanallar yo'q edi.

Farg'ona vodiysida XIX asrning birinchi yarmida qurilgan eng yirik sug'orish inshooti SHaxrixonsoy bo'lib, u 1811 yilda qurib bitkazilgan. SHaxrixonsoyni tarixchi olim Mirzo Olim Mushrifiy o'zining “Sultonlar nasabi va xoqonlar tarixi” nomli kitobida “Naxri Umarxoniy” deb tilga oladi[3.–B: 143].

SHaxrixonsoy suvlari bilan Farg'ona vodiysining asosan sharqiy xududlari, jumladan, Qo'rg'ontepa, Jalolquduq, Oyim kabi mavzalar yerlari sug'orilib, shu hududdagi yangi yerlar o'zlashtirilgan. Arxiv hujjatlarida ko'rsatilishicha, bu davrda yangi o'zlashtirilgan yerlarda 1450 xo'jalikdan iborat yangi qishloqlarga asos solinib, 250 ming tanobga yaqin (yoki 41—42 ming ga) yer sug'orilib o'zlashtirilgan.

1820 yili Marg'ilon yerlarini sug'orish uchun SHaxrixonsoydan (SHaxrixonsoy sug'orish inshooti uzunligi bu davrda 101 chaqirim bo'lgan. Bir chaqirim – 1.06 km ga teng) 8 chaqirim uzunlikdagi Ustambog' arig'i, Guratepa va Momaxon massivlarini sug'orish uchun esa Eshonbobo (hozirda bu kanal Oxunboboev nomi bilan ataladi) arig'i chiqarildi.

Qo'qon xoni Olimxon davrida Namangan vohasida suv ta'minotini yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish uchun Norin daryosidan suv oluvchi Yangi ariq kanali quriladi. Kezi kelganda ta'kidlash lozimki, sug'orish inshootlarni qurishda xonlikda ma'lum tartib qoida bo'lgan. Sug'orish tarmoqlarini qurish ishlari ikki toifaga ajratilib, birinchi toifaga mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan sug'orish inshootlari kiritilib, ularni qurishda asosan shu sug'orish tarmog'idan foydalanuvchi qishloq aholisi ishtirok etishgan. Bu toifaga kiruvchi sug'orish inshootlari xajmi jixatidan kichik bo'lib, ularni qurishda maxalliy mutasaddi kishilar — mirobboshlar boshchilik qilishgan. Ikkinchi toifa sug'orish inshootlarga esa xajmi jixatidan katta yirik kanallar kiritilib, qurilish ishlariga xonlikni turli viloyatlaridan qazuvchi-xasharchilar jalb etilgan.

Yangi ariq kanali xam yirik sug'orish inshooti bo'lganligi uchun uning qurilishiga xonlikning Baliqchi, CHust, Koson, Marg'ilon, Bobodaxon (hozirgi Tojikistonning Ashtumani), Novqat, Aravon kabi viloyatlaridan quruvchi-xasharchilar jalb etilgan. Xonning buyrug'i bilan ishga jalb etilgan qazuvchi o'z ovqati va ish quroli bilan 15 kun ishlab bergan. Rejaga ko'ra, kanal xozirgi Qizilrovot qishlog'ining shimoliy qismida Norin daryosidan suv olib, Namangan shahri orqali Qirg'izqo'rg'on qishlog'iga suv olib kelishi, kanal Zarkent qishlog'iga yetib kelgach, undan ariq chiqarilib Xonobod, (Qoratepa, Tepaqo'rg'on va Qirg'izqo'rg'on qishloqlari suv bilan tahminlanishi, sug'orishdan ortib qolgan kanal suvi Sirdaryoga tushirib yuborilishi nazarda tutilgan. Kanal trassasidagi qazish ishlari kelgan hasharchi-qazuvchilarga taqsimlab berilgan. Ishning bu usulda tashkil etilishi xonlikda «taqsim» deb yuritilgan[4.–B: 153]. Yangi ariq kanali uch yilda (1800—1803 yillarda) qurildi. Kanal dastlab Chegaraxona, Qizilrobot, Uychi, CHortoq, Mutagan, Kosotepa, Mastura, Xonobod yerlarini suv bilan ta'minlagan. Namangan shaxriga yetib kelguncha kanaldan 55 ta ariq chiqarilib, 16 ta qishloq yerlari sug'orilgan. Kanaldan 47—50 tegirmon suv oqqan, u xammasi bo'lib 40 ming desyatina yerni suv ta'minotini yaxshilash imkonini bergan. Qo'qon xoni Umarxon davrida 1811 va 1819 yillarda Yangi ariq kanali uzaytirilib, umumiy uzunligi 120 chaqirimga yetkazilgan. 1819—1821 yillarida Namangan shaxri va uning atroflarida suv ta'minotini yaxshilash uchun Nazarulmas qishlog'i yaqinida Norin daryosidan suv oladigan kanal qazildi, kanal qurilishi tugagach, unga «Xonariq» deb nom berildi, Uning suv sig'imi 83 tegirmonga teng bo'lib, asosan, Namangan shaxrining sharqiy qismi va atrofdagi qo'shni 23 ta qishloqning suv ta'minoti yaxshilangan.

Shu davrda dehqonchilik uchun «yerga bo'lgan talabni ortishi natijasida Norin va Qoradaryo o'rtasidagi yerlarni o'zlashtirish ishlari ham tezlashdi. Maxalliy xalq bu xududni «ikki suv orasi» deb ataydi.

Bu xududga Musulmonqul davrida qipchoqlar ko'chib kelib o'rnashib chorvachilik qisman, dexqonchilik bilan shug'ullanishgan. Musulmonqul bu xududda qipchoq uruglarining mavqeini mustahkamlash uchun 1838 yili Tentaksoyning so'nggi qismi bo'lgan Toshpichansoydan qipchoqlarning kulon urugi ishtirokida yangi ariq chiqarib «ikki suv orasi»ning janubiy tomoni hisoblangan Urganji, Maygir, Jahonobod atroflaridagi to'qayzorlarni o'zlashtiradi. Ushbu ariq bu xududda 2700 tanob yer o'zlashtirish imkonini bergan.

Keyinchalik Musulmonqul 1844 yili Shaxrixonga xokim bo'lgandan so'ng, Shaxrixonning garbiy shimoli, Baliqchining janubida joylashgan yerlarni o'zlashtirib qipchoqlarni ko'chirib kelish maqsadida 1848—1849 yillari Siza qishlog'i yonidan Qoradaryoning chap qirg'ogi bo'ylab ariq chiqaradi. Ushbu ariqni umumiy uzunligi 34 chaqirim bo'lib, tarixga Musulmonqul arig'I nomi bilan kirgan. Ariq qazilgan hududning tuproq tarkibi tez yuviladigan qum *aralash* g'ovak bo'lganligi uchun 1870 yilga kelib uning o'zani chuqurlashib undagi suv miqdori ikki baravar ortib ketib 175—180 m³/sekga yetadi. Ushbu ariq suvlari bilan Xalfa, Qo'shko'prik, Tumor, Saroy, Olimbek kabi qishloqlarnng suv ta'minoti yaxshilandi.

Xulosa qilsak, XVIII asrdagi siyosiy, iqtisodiy inqirozdan so'ng, XIX asrning boshiga kelib Qo'qon xonligida siyosiy-iqtisodiy hayot barqarorlashdi.

Buning natijasi o'laroq xonlikda iqtisodiy rivojlanish yangi yerlarni o'zlashtirish, sug'orish inshootlarini qurishda xam namoyon bo'ldi. Jabhadagi ishlar xajm jihatidan kengayib miqdor jixatidan ortdi.

Bizningcha, bunda Qo'qon xonligining Rossiya davlati orqali jahon bozoriga chiqishi ham muxim omil bo'ldi.

Chunki xonlikda yetishtirilgan dehqonchilik maxsulotlariga nainki Rossiya balki Yevropa bozorlarida ham talab ortdi.

XIX asrdan boshlab Qo'qon xonligida yirik sug'orish inshootlari qurila boshlandi.

Bu davrda sug'orma dehqonchilik tarixida yana diqqatga sazovor narsa shu bo'ldiki XIX –asrning birinchi yarmida sug'orish ishida amalga oshirila boshlangan tadbirlar har qanday sharoitda ham, Qo'qon xonligining deyarli so'nggi yillarigacha to'xtamadi. “Sug'orish ishlarining to'xtamay davom ettirilishi favqulotda ibratlidir» deb yozgan edi P.P. Ivanov[6.–B: 205].

Xonlik yerlarida turli qishloq xo'jalik ekinlari, sabzavot, meva va poliz o'simliklari muvaffaqiyatli o'stirildi.

XULOSA.

Bu davrda xam xonlikda qazilgan barcha irrigatsiya inshootlari asosan xalq ommasining og'ir mexnati evaziga qurilgan bo'lib, irrigatsiya sistemalarini kengaytirish va uni tartibda saqlash ishlari xam xalq zimmasiga yuklatilgan edi. Jabxadagi ishlar feodal majburiyat, hashar yo'li bilan bajarilgan.

“Ariq chiqarish xon uchun bir chaqalik ish emas, qaytaga bu ariq ilgari qaqrab yotgan yerlarni ishga solar edi”- deb yozadi V. Nalivkin. Lekin xon va uning amaldorlari yangi sug'orilgan yerlarni xalq ommasiga sotish evaziga boylik orttirish xolatlari xam bu davrda juda ko'p daromad manbaiga aylangan edi. “Xon sug'oriladigan yerlarni sotish yo'li bilan juda ko'p foyda olar edi”. Xar qanday yangi kanal, ariq chiqarilib ma'lum yangi yer maydoni sug'orilgandan so'ng bu yerlardan foydalanish xamda sug'orish xuquqi xon tomonidan fuqarolarga sotiladi. SHunday qilib, keltirilgan tarixiy ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligini siyosiy mavqeining kuchayishi natijasida davlat iqtisodi yaxshilanib, irrigatsiya qurilishining jonlanishiga olib keldi. Bu davrda Qo'qon xonligining Farg'ona vodiysida bir qancha sug'orish tarmoqlari barpo etilib, sug'orilib, obod etilgan yerlarning maydoni kengaygan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR: (REFERENCES)

1. Назаров Ф. Записки о народах изимлях средней часты Азии. М.; 1968.
2. *Туркестанский ведомости*, 1880, № 24.
3. Насритдинов Қ. Наманган вохасининг сугориш тарихидан // *Ўзбекистон ижтимоий фанлар*. 2000. №2.
4. Жувонмардиев А. XVI-XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. Т; 1965. 37 бет.
5. *Туркестанские ведомости*, 1876, №16.
6. Сооданбеков С.С. *Общественный и государственный строй Кокандского ханства*. Бишкек, 2000. ст 39.